

nes, *The General Theory of Employment Interest and Money*, London 1957; Bilmen, *Kamus*, VI, 104-111; Hasan Zeme — Muhammed Fâruk, *Faiz Tarihi ve İslâm* (trc. Osman Şekerci), İstanbul 1968, s. 7-41; Anwar İqbal Qureshi, *Faiz Nazariyesi ve İslâm* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1972, s. 31-224; Mahmûd Ahmed, *İslâm İktisadı* (trc. Yusuf Ziya Kavakcı), İstanbul 1975, s. 33-60; M. Cevâd Mağniyye, *Fıkhü'l-İmâm Ca'fer eş-Şâdiq*, Beyrut 1975, III, 265-266; Sâmî Hasan Ahmed Hamûd, *Tahtü'r-ü'l-a'mâlî'l-maşriyye bi-mâ yettefikü ve ş-şer'atü'l-İslâmiyye*, Kahire 1976; a.mlf., *Islamic Banking*, London 1985, s. 47-140; Mohammad Uzair, *Interest-Free Banking*, Karachi 1978; M. Bâkir Sadr, *İslâm Ekonomî Doktrini* (trc. Mehmet Keskin — Sadettin Ergün), İstanbul 1978, I, 598-614; a.mlf., *el-Benk ellâ ribeü' fi'l-İslâm*, Küveyt, ts. (Mektebetü Câmîi'n-nakî), s. 173; a.mlf., *İktisâdünâ* [baskı yeri ve tarihi yok] (Dârü't-Taâruf), s. 575-632, 625-639; Erol Zeytinoglu, "İslâm'da ve Diğer Sistemlerde Faiz", *Para, Faiz ve İslâm*, İstanbul 1978, s. 91-116; a.mlf., *Ekonomik Doktrinler*, İstanbul 1980, s. 8, 10, 39, 73; Abdülaziz Bayındır, "İslâm'da Faiz Mefhumu ve Unsurları", *Para, Faiz ve İslâm*, İstanbul 1978, s. 117-159; Sabri Orman, "Modern İktisat Literatüründe Para, Kredi ve Faiz", a.e., s. 62-68; Hüner Şencan, "Günümüzde Banka, Faiz-Kredi Sorunları ve Müslümanca Tutum Arayışları", a.e., s. 225-230; Mehmet Erkal, "Madenî Para, Banknot ve Kâğıt Para Mübadelesinde Faiz", a.e., s. 172-182; Hamdi Döndüren, "Para, Kredi, Faiz ve Enflasyon İlişkileri", a.e., s. 193-200; Süleyman Uludağ, *İslâm'da Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış*, İstanbul 1979; P. A. Samuelson, *Economics*, New York 1980, s. 49, 260-262, 563; M. A. Mannan, *İslâm Ekonomisi Teori ve Pratik* (trc. Bahri Zengin — Tefvik Ömeroğlu), İstanbul 1980, s. 224-251, 283-285, 309-316; Ahmed Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*, İstanbul 1982, s. 163-173; Feridun Ergin, *Para ve Faiz Teorileri*, İstanbul 1983, s. 126-174; Muhammad Akram Khan, *Issues in Islamic Economics*, Lahore 1983, s. 38-68; M. Zeki Abdülber, *er-Ribâ ve eklü'l-mâl bi'l-bâtil*, Küveyt 1986, s. 11-83; Karaman, *İslâm Hukuku*, II, 200-292; a.mlf., "Alışverişte Vade Farkı", *İslâm Hukuku'na Göre Vade Farkı ve Kâr Haddi*, İstanbul 1987, s. 13-40, 48-58; M. Umar Chapra, *Towards A Just Monetary System*, Leicester 1986, s. 55-66, 236-246; a.mlf., "The Prohibition of Riba in Islam: An Evaluation of Some Objections", *The American Journal of Islamic Studies*, I/2, Herndon 1984, s. 23-40; Seyyid Kutub, *Fi Zilâli'l-Kur'ân*, Beyrut 1985, I, 317-333, 472-473; Selman Başaran, *Bütün Yönleriyle Faiz Hadisleri*, Bursa 1986, s. 25-96; İsmail Özsoy, *Türkiye'de Özel Finans Kurumları ve İslâm Bankacılığı*, İstanbul 1987, s. 37-39, 58-60, 80-90; a.mlf., *Faiz ve Problemleri*, İzmir 1993; Ali Ahmed es-Sâilûs, *el-Mu'âmelâtü'l-mâliyyetü'l-mu'âşıra*, Küveyt 1987; a.mlf., *Hükümü vedâ'i'î'l-bünûk ve şehâdâtü'l-istishmâr fi'l-fıkhî'l-İslâmî*, Kahire, ts. (el-İttihâdü'd-Devlî), s. 7-61; Abdülazim İslahi, *Economic Concepts of Ibn Taimiyah*, Leicester 1988, s. 123-139; Mahmûd Ebû Süüd, "Para, Faiz ve Mudâraba" (trc. Emin Ertürk), *İslâm İktisadî Araştırmaları*, İstanbul 1988, s. 55-59; Semir el-Hüdaybî, *Naḥve iktisâd İslâmî*, Kahire 1988, s. 31-84; Shaikh Mahmud Ahmad, To-

wards Interest-Free Banking, Lahore 1989, s. 13-40; Abdülaziz Bayındır, "Osmanlılar'da Nazari ve Tatbiki Olarak Faiz", *İslâm Ekonomisinde Finansman Meseleleri*, İstanbul 1992, s. 139, 317-352; İbrahim Kanyılmaz, "İslâmiyet ve Finansman Teorisi", a.e., s. 57-76; Beşir Gözübenli, "İslâm'da Faiz Yasağı ve Paralı Ekonomi", a.e., s. 78-120; Mustafa Baktır, "İslâm Hukukunda Zarûret Hali ve Faiz", a.e., s. 122-150; Hamdi Döndüren, "İslâm Ekonomisinde Faiz ve Finansman Kaynakları", a.e., s. 155-180; İlhan Uludağ, "Uluslararası Sistem İçinde İslâm Bankacılığı", a.e., s. 421-431; Vehbi Süleyman Gaveci, *Maḳâlât fi'r-ribâ ve'l-fâ'idetü'l-maşriyye*, Beyrut 1992, s. 22-114; Muhammed Ebû Zehre, *Buḥûş fi'r-ribâ*, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikri'l-Arabî), s. 3-59; a.mlf., *Tahtü'r-ü'r-ribâ tanzîm iktisâdî*, Küveyt, ts. (Mektebetü'l-Menân); Ali Hafîf, *Aḥkâmü'l-mu'âmelâtü's-şer'iyye*, Küveyt, ts. (Dârü'l-Fikri'l-Arabî), s. 380-382; Fazlurrahman, "er-Ribâ ve'r-ribḥ", *ed-Dîrâsâtü'l-İslâmiyye*, I/1, Karachi 1965, s. 3-42; Neşet Çağatay, "Ribâ and Interest Concept and Banking in the Ottoman Empire", *St. I*, XXXII (1970), s. 53-68; Mustafa Abdullah Hemşerî, *el-A'mâlü'l-maşriyye ve'l-İslâm*, Kahire 1973; Sâlih b. Fevzân el-Fevzân, "er-Ribâ", *Advâ'u's-şer'a*, X/3, Riyad 1399, s. 235-274; Mecdî Abdülfettâh Süleyman, "el-Fâ'idetü'l-maşriyye fi mîzânî's-şer'atü'l-İslâmiyye", *ME*, LI/1 (1981), s. 64-78; M. Siddiq Noorzooy, "Islamic Laws on Riba (Interest) and Their Economic Implications", *IJMES*, XIV/1 (1982), s. 3-17; Şevki Ahmed Dünyâ, "Belî'l-fâ'idetü'l-maşriyye mine'r-ribâ'n-nesi'e", *Mecelletü'l-Buḥûşü'l-İslâmiyye*, XVIII, Riyad 1407, s. 163-209; Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, "el-Maşa'rif ve vedâ'i'u-hâ ve fevâ'idühâ", *Mecelletü'l-Mecma'i'l-fıkhî*, I/1, Mekke 1987, s. 81-98; M. Abdülvehid Gânim, "Tahtü'r-ü'r-ribâ fi'l-Kur'ân ve's-sünne", a.e., I/1 (1987), s. 99-115; Abdülvehhâb Hallâf, "Ribâ", *Mecelletü Livâ'i'l-İslâm*, Kahire 1951, IV/11, s. 822-827; IV/12, s. 903-909; Neziḥ Hammâd, "et-Te'âmül bi'r-ribâ beyne'l-müslimîn ve gayri'l-müslimîn", *Mecelletü's-Şer'a ve'd-dirâsâtü'l-İslâmiyye*, sy. 9, Küveyt 1987, s. 223-260; Muhammed Abduh Ömer, "Aḥkâmü'n-nükûdî'l-varâkiyye ve tağyîri kıymetü'l-ümle fi nazari's-şer'atü'l-İslâmiyye", *Mecelletü Mecma'i'l-fıkhî'l-İslâmî*, III/3, Mekke 1987, s. 1770-1806; Ahmed Bâzi el-Yâsîn, "er-Ribâ", a.e., III/3 (1987), s. 1819-1832; A. S. Mikailu, "On the Prohibition of Riba (Interest) and Its Implications for Optimum Economic Performance", *HI*, XII/1 (1989), s. 57-65; M. Abdullah Dirâz, "er-Ribâ fi nazari'l-kânûnî'l-İslâmî", *Risâletü'l-İslâm*, II/49, Kahire 1991, s. 63-84; M. Fahim Khan, "Time Value of Money and Discounting in Islamic Perspective", *Review of Islamic Economics*, I/2, Wiltshire 1991; Sâlih b. Abdurrahman el-Husayn, "Ta'lik 'ani't-tefriḳ beyne'l-fâ'idetü'l-benkiyye ve'r-ribâ", *Mecelletü'l-Buḥûşü'l-İslâmiyye*, XXXI, Riyad 1411/1991, s. 123-140; a.mlf., "el-Muḥâvelâtü't-tevfîkiyye li-te'nisi'l-fâ'idetü'l-müctema'i'l-İslâmî", a.e., XXXV (1412), s. 101-140; Joseph Schacht, "Ribâ", *IA*, IX, 730-734; a.mlf., "Ribâ", *EI*² (İng.), VIII, 491-493; W. N. Kinnard, "Interest", *EAM*, XV, 190-191; Thomas F. Divine, "Usury", a.e., XXVII, 824-825.

İSMAİL ÖZSOY

FÂİZİ, Kafzâde

(bk. KAFZÂDE FÂİZİ).

FAKİH

(الفقيه)

Din bilgini, fıkıh âlimi.

Fıkıh sözlükte "bilmek, bir şeyi iyi anlamak, bir konuda derin bilgi sahibi olmak" anlamında olup bu kökten türeyen fakih de "bir şeyi iyi bilen, iyi anlayan kimse" demektir. Fakihin İslâm ilimlerinde bir terim olarak anlamı ise tarih içinde fıkıh kelimesinin mânası ile paralel değişiklikler geçirerek oluşmuştur.

Kur'an-ı Kerim'de on dokuz âyette (bk. M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "fkh" md.) muzâri sigası ile geçen fıkıh masdarı "anlamak, hakkıyla idrak etmek" mânasındadır. Bir âyette (et-Tevbe 9/122) yer alan tefakkuh ise "dinde bilgi ve şuur sahibi olmayı" ifade etmektedir. Hadislerde fıkıh ve tefakkuh "iyi anlamak, din ve Kur'an konularında bilgi sahibi olmak" anlamında kullanılmıştır (Buhârî, "İlim", 20, "Enbiyâ", 8, 14, 19; Ebû Dâvûd, "Şalât", 1). Yine hadislerde fakih kelimesi ve çoğulu olan fukahâ da geçmektedir. "Şeytana karşı bir fakih bin sofudan daha çetindir" meâlindeki hadiste (Tirmizî, "İlim", 19) fakih "din âlimi" mânasında kullanılmıştır. Âlimle sofuyu (âbid) karşılaştıran diğer hadisler de (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, "fkh" md.) bu mânaya delâlet etmektedir. Hadislerde fakih'in tanımı yapılırken yalnızca din bilgisi ve derin anlayışla yetinilmemiş, bir kimseye fakih denilebilmesi için onun dünyaya düşkün olmaması, Allah'tan korkması, sabırlı ve soğukkanlı olması, insanları Allah'ın rahmetinden ümit keser hale getirmemesi gibi niteliklere sahip bulunması gerektiği de kaydedilmiştir (Dârimî, "Muḳaddime", 16, 29). Bütün bunları göz önüne alarak Resûlullah devrinde fakihî "anlayışlı, şuurlu, ahlâklı din âlimi" şeklinde tanımlamak mümkündür.

Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen fıkıh ve dolayısıyla fakih tarifi kapsam genişliği bakımından ilk devir tanımına yakındır: "Fıkıh kişinin hak ve yükümlülüklerini bilmesidir". Fıkıh ve fakih terimlerinin bu geniş mânasıyla kullanımının en azından V. (XI.) yüzyıla kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. İkisi de 463'te (1071) vefat eden İbn Abdülber en-Nemerî ile Hatîb el-Bağdâdî eserlerinde fakihî "tak-

vâ sahibi din âlimi" olarak tanımlamışlardır. Ancak yine aynı müelliflerin bu terime bir de özel anlam verildiğine, amelî hükümleri asıl kaynaklarından çıkarabilen âlime fakih denildiğine işaret ettikleri görülmektedir. Fakih kelimesi her iki müellife göre "hadis âlimi" ve "ülû'l-emr" mânalarında da kullanılmıştır (Hatîb el-Bağdâdî, I, 27, 53; II, 110, 156, 158; İbn Abdülber, II, 27-29, 43). Daha sonraki dönemlerde ise fakih teriminin geniş anlamı terk edilmiştir. Fıkıh usulü âlimleri bu kelimeyi "müctehid" mânasında kullanmışlar, müctehid olmayan fıkıh âlimlerine (mukallidlere, yani İslâm'ın amelî hüküm ve kurallarını asıl kaynaklarından çıkarmayıp bunları müctehidlerden öğrenmiş, yazmış ve bunlara dayanarak fetva vermiş olanlara) fakih denilemeyeceğini ifade etmişlerdir (Emîr Pâdişah, IV, 242, 251). Ancak müctehidlerin azaldığı, dar anlamda fıkıh ilmiyle müctehid olmayan fıkıh âlimlerinin meşgul olduğu çağlarda (V. [XI.] yüzyıldan sonra) yaygın olarak bunlara da fakih denilmiş (Tehânevî, II, 1157; Siddîk Hasan Han, II, 400), fıkıh âlimlerinin biyografilerine tahsis edilen eserlerde (tabakâtü'l-fukahâ) bu derecedeki fıkıhçılar da yer almıştır.

Fıkıh âlimlerini müctehidden mukallide doğru sıralayan Hanefî tabakat kitaplarında fukahâ yedi farklı tabakada gösterilmiş ve her biri için ayrı terimler kullanılmıştır. 1. İslâm fıkıhında müctehid olanlar (el-müctehidûn fi's-şer'). 2. Mezhepte müctehid olanlar (el-müctehidûn fi'l-mezheb). 3. Meselede müctehid olanlar (el-müctehidûn fi'l-mesâil). 4. Mezhep imamının metot ve görüşüne bağlı kalarak yeni meselelere çözüm getirebilen yani tahrîc yapabilenler (el-muharricûn, ashâbü't-tahrîc). 5. Mezhep imam ve müctehidlerinin görüşleri arasında tercih yapabilenler (ashâbü't-tercih). 6. Mezhepte mevcut görüşlerden kuvvetli ve zayıflarını ayırt edebilecek durumda olanlar (ashâbü't-temyîz). 7. Tam mukallidler (el-mukallidü'l-mahz). Diğer mezheplerin fıkıh âlimlerine ait tabakat kitaplarında ise arada bazı küçük farklar bulunmakla beraber tabaka sayısı beşe indirilmiştir. 1. Mutlak müstakil müctehidler. 2. Mutlak müntesip müctehidler (bu iki derece Hanefîler'in tasnifindeki ilk iki dereceye tekabül etmektedir). 3. Mukayyed müctehidler. 4. Mezhep içinde tercih ve açıklama yapanlar. 5. Mezhebi iyi anlayan ve doğru nakledenler (bu terimlerle ilgili geniş bilgi için bk. İCTİHAD).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 28-32; II, 1157; Wen-sinck, *el-Mu'cem*, "fkh" md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "fkh" md.; Dârimî, "Mukaddime", 16, 29; Buhârî, "İlim", 20, "Enbiyâ", 8, 14, 19; Ebû Dâvûd, "Şalât", 1; Tirmizî, "İlim", 19; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakih ve'l-mütefakkih* (nşr. İsmâil el-Ensârî), Beyrut 1400/1980, I, 27, 53; II, 110, 156, 158 vd.; İbn Abdülber, *Câmi'u beyânî'l-'ilm*, Müniriyye, ts., II, 27-29, 43; Taşköprizâde, *Tabakâtü'l-fukahâ*, Musul, ts. (el-Mektebetü'l-Merkeziyyetü'l-âmme), s. 6-11; Emîr Pâdişah, *Teyisr*, IV, 242, 251; İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî* (Mecmû'atü'r-resâ'il içinde), s. 11-13; Şah Velîyullah, *İk'dü'l-cîd fi ahkâmî'l-ictihâd ve't-taklîd*, Kahire 1398, s. 29-32; Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübü'l-ilmiyye), II, 400; Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd* (trc. Baha Arıkan), Ankara 1956, I, 17-32; Ahmad Hasan, *The Early Development of Islamic Jurisprudence*, İslâmâbâd 1988, s. 1-11; Hayreddin Karaman, *İslâmın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul 1988, II, 505-509; D. B. Macdonald, "Fakih", *IA*, IV, 449; a.mlf., "Fakih", *El²* (İng.), II, 756.

HAYREDDİN KARAMAN

el-FAKİH ve'l-MÜTEFAKKİH

(الفقيه و المتفقه)

Hatîb el-Bağdâdî'nin

(ö. 463/1071)

fıkıh usulüne dair eseri.

Fıkıh mezheplerinin kendi metodolojilerini tedvîn ettikleri bir dönemde kâleme alınan *el-Fakih ve'l-mütefakkih*, müellifinin çağdaşları olan İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *el-Burhân*'ı ve Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ*'sından önce yazılmış olmalıdır. Klasik anlamda bir usul kitabı olmasa da Şâfiî mezhebinin hadisçi özelliğini yansıtan, fıkıh usul ve eğitimiyle ilgili önemli bir eserdir. Hatîb el-Bağdâdî'yi usul-i fıkıhın eski kaynaklarından biri sayılan bu eseri yazmaya sevkeden sebep, Hz. Peygamber'in, "Benim sözümü işitip de -başkasına- tebliğ eden kimsenin yüzünü Allah ak etsin" meâlindeki hadisinin (*Müsned*, I, 437; Ebû Dâvûd, "İlim", 10; Tirmizî, "İlim", 7; İbn Mâce, "Mukaddime", 18, "Menâsik", 76; Dârimî, "Mukaddime", 24) devrinde yeterince anlaşılamaması veya yanlış anlaşılması, bundan dolayı da hadisleri mâna ve özüne, metin ve sened yönünden inceliklerine vâkıf olmaksızın sadece yazan, ezberleyen ve bütün ömürlerini bu yolda tüketen kimselerin bir hayli çoğalmış olmasıdır. Bu yanlışlığa dikkat çekerek dinin temel esas ve delillerinin iyi anlaşılmasına ve doğru kullanılmasına eseriyile katkıda bulunmak isteyen Bağ-

dâdî, kelâmcılarla re'y ehli fakihlerin hadis ehlini ta'n ettiğini, hatta hadisle meşgul olanların cehaletle suçlanacak durumlara düştüklerini, bütün bunların sorumlularının fıkıh bilmeyen basiretsiz hadis toplayıcıları olduğunu ifade eder. Ayrıca kendi dönemindeki hadis ehlinin fakihlerle bir arada bulunmaktan kaçındığını ve muteber addedilen re'y ile kötülenen re'y arasındaki farkı anlamayıp sadece re'y aleyhindeki hadisleri esas aldıkları için kıyasa başvuran fakihleri kınadıklarını, fakat sonuçta onlara uyumak zorunda kaldıkları için de çelişkiye düştüklerini belirtir. Bu eser hadisçilerle fıkıhçıları birbirine yaklaştırmak, her iki zümrenin re'y ve hadis konularındaki eksiklerini telâfi etmek suretiyle birbirlerine yardımcı olmalarını sağlamak amacıyla kaleme alınmış ve rivayet zenginliğinin yanı sıra ictihad konularındaki derinliği sayesinde de dengeli bir sentez sunmayı başarmıştır. Ayrıca hocatalebe ilişkileri ve öğretim metotlarıyla ilgili rivayet ve görüşleri de özellikle din eğitimi ve pedagoji açısından önemlidir.

Hatîb el-Bağdâdî kitabın giriş kısmında, bu eserinde doğru görüş sahiplerini dinî ilimlerde derinleşmeye, dinî hükümleri anlamaya ve bu konuda gayret sarfetmeye teşvik eden hadisleri rivayet edeceğini, fıkıh usulünden, delillerin tesbitinden, övülen ve yerilen re'yden, ictihadın mahiyetinden, ilim otoritesinin (fakih) ve ilim yolcusunun (mütefakkih) eğitim ve öğretim, fetva verme ve halkla ilişkiler esasında takip edeceği usul ve erkânın, kendilerinde bulunması gereken âdâb ile yapmaları veya kaçınmaları gereken davranışların neler olduğundan bahsedeceğini söyler. Bu durumda eserin genel hatlarıyla fıkıhın ve fakihiğin önemi ve fazileti, fıkıh usulü konuları, eğitim ve öğretimle ilgili hususlar olmak üzere üç temel konudan oluştuğu söylenebilir.

On iki cüzden meydana gelen eserde cüzler, konular arasında kesin bir ayrımı göstermekten çok kitabın yazım veya istinsahından kaynaklanan bölümler görünümündedir. Eserde önce dinin derinlemesine kavranılmasının (tefakküh) önemi, bununla ilgili hadisler, sahâbe ve tâbiîn sözleri, hadis ilminin geleneğine uygun şekilde muttasıl rivayet zinciriyle verilir. Bunun ardından fıkıh ve fıkıh usulünün tanımları yapıldıktan sonra fıkıhın dört temel kaynağı olan kitap, sünnet, icmâ ve kıyas konuları klasik usul kitaplarındakine benzer şekilde, fakat Hz. Pey-